

ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ

ΧΤΙΖΟΝΤΑΣ
ΤΟ ΧΩΡΟ
ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟ

ΟΔΥΣΣΕΑΣ

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στους θεωρητικούς προσανατολισμούς της Λαογραφίας από την περίοδο της μεταπολίτευσης σηματοδότησαν, εκτός των άλλων, την ανάδειξη της ιστορικότητας του γνωστικού αντικειμένου της και την αναζήτηση νέων μεθοδολογικών εργαλείων που θα υπηρετούσαν τις νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Το γεγονός αυτό την οδήγησε σε γόνιμες συναντήσεις με συγγενείς επιστημονικούς κλάδους και κυρίως σε έναν εποικοδομητικό διάλογο με την Ιστορία και την Ανθρωπολογία.

Είναι αλήθεια ότι τα πιο γόνιμα πράγματα στις επιστήμες συμβαίνουν στα διεπιστημονικά σταυροδρόμια. Έτσι, τις τελευταίες δεκαετίες πολλαπλασιάζονται οι μελέτες που συμβάλλουν στο άνοιγμα των οριζόντων της Λαογραφίας, με αποτέλεσμα να προωθούνται περισσότερο ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, που αναμφίβολα προάγουν την ίδια την ερμηνευτική διάσταση της επιστήμης.

Η σειρά Ανοιχτοί Ορίζοντες στη Λαογραφία στοχεύει να παρουσιάσει τέτοιες εργασίες, συμβάλλοντας στην προώθηση του διεπιστημονικού διαλόγου. Θα φιλοξενηθούν επίσης εργασίες που προέρχονται από συγγενείς κλάδους αλλά με τον τρόπο τους συμβάλλουν σ' αυτόν το διάλογο.

ΧΤΙΖΟΝΤΑΣ
ΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟ

Βασίλης Νιτσιάκος

ΧΤΙΖΟΝΤΑΣ
ΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ	
ΚΟΝΙΤΣΑΣ	
ΑΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	55682
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	25/06/14
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ.	304 23 117

κωδ. εγχ: 9017

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΟΔΥΣΣΕΑΣ

©
ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ
ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΙΣ ΑΕΒΕ, 2003

ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΜΑΪΟΣ 2003

ISBN 960-210-451-1

ΕΞΩΦΥΛΛΟ
ΔΗΜΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ - ΑΓΚΟΠ ΚΕΚΛΙΚΙΑΝ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ
ΑΔΕΛΦΟΙ ΜΑΝΑΚΙΑ
ΚΥΚΛΙΚΟΣ ΧΟΡΟΣ ΣΕ ΧΩΡΙΟ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ
ΑΝΔΡΕΑ ΜΩΡΑΪΤΗ 3 - 114 71 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 36.24.326, 36.25.575 - FAX 36.48.030
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5 - 105 64 ΑΘΗΝΑ - ΤΗΛ. 32.12.111
e-mail: odisseas@otenet.gr

στη μνήμη του δασκάλου μου
Ernest Gellner

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
Α. Ο ΧΩΡΟΣ	
1. Η ιστορικότητα του τοπίου	27
2. Φυσικός χώρος και σχέσεις παραγωγής	49
3. Φύση και κοινωνία στη μικρή κλίμακα	65
4. Τόπος και κοινότητα	84
5. Τόπος και πολιτισμός	97
Β. Ο ΧΡΟΝΟΣ	
1. «Κατασκευάζοντας» το χρόνο	113
2. Ο κύκλος και η γραμμή	120
3. Για την αρχή και το τέλος	131
4. Η «αιώνια επιστροφή» και ο «ενιαυτός δαίμων»	141
5. Χρόνος και κοινότητα	152
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	173
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	175
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	181

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο αυτό, όπως κάθε βιβλίο, έχει τη δική του ιστορία. Η αφετηρία του βρίσκεται στην ερευνητική μου συνεργασία με το Πανεπιστήμιο του Cambridge από το 1994 ως το 1998, σε δύο διαδοχικά και αλληλένδετα ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα, με γενικό θέμα τις αντιλήψεις και τις χρήσεις του φυσικού περιβάλλοντος στο χώρο της Μεσογείου. Την ίδια εποχή, πραγματοποιούσα ερευνητικές επισκέψεις στην Αλβανία, στο χώρο της ελληνικής μειονότητας, όπου τα σχετικά ερεθίσματα ήταν πολλά και οι συγκριτικές προσεγγίσεις αναπόφευκτες. Παράλληλα, μα όχι τυχαία, στο Πανεπιστήμιο άρχισα να διδάσκω ένα ανάλογο αντικείμενο. Έτσι, από τη μια τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα και η ενασχόληση επί σειρά ετών με το θέμα και από την άλλη η διδασκαλία, που πάντοτε συνιστά δημιουργική πράξη, χρόνο με το χρόνο, με οδήγησαν στη σύλληψη της ιδέας μιας συνθετικής εργασίας για το χώρο και το χρόνο.

Τον καιρό που δούλευα, όπως συνήθως συμβαίνει, μου δόθηκαν ευκαιρίες κάποιες από τις ιδέες μου να τις κοινοποιήσω στην επιστημονική κοινότητα μέσω εισηγήσεων σε συνέδρια και να ωφεληθώ μάλιστα αρκετά από τα σχόλια και τις παρατηρήσεις συναδέλφων, τους οποίους και ευχαριστώ. Φυσικά, κάποιες από τις εισηγήσεις αυτές, που αφορούν το πρώτο μέρος του βιβλίου, έχουν δημοσιευτεί σε πρακτικά συνεδρίων ή αλλού στην

αρχική τους βέβαια μορφή. Αυτό ισχύει για τα κεφάλαια 1, 2 και 5 του πρώτου μέρους.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανθρώπους, που με τον ένα ή άλλον τρόπο συνεργάστηκα κατά τη συγγραφή αυτού του βιβλίου. Τον καθηγητή S. van der Leeuw και τη λέκτορα S. Green από το πανεπιστήμιο του Cambridge, τον καθηγητή φίλο Μπάμπη Κασίμη, τον συνεργάτη και φίλο Κώστα Μάντζο, με τον οποίο συζήτησα πολλά από τα θέματα του βιβλίου και ο οποίος του χάρισε και τον τίτλο, τον επίσης φίλο και συνεργάτη Μιχάλη Αράπογλου, που είναι πάντα για μένα ερεθιστική η σκέψη του, τη σύντροφό μου Βούλα Παπαπέτρου, που, πέρα από όλα τα άλλα, υπήρξε, ως κοινωνιολόγος, και συνεργάτης μου. Τέλος, όλους τους φοιτητές μου, από τους οποίους συνεχίζω να διδάσκομαι.

Τον καιρό που ξεκινούσα τη συγγραφή, έφυγε από τη ζωή ο δάσκαλός μου Ernest Gellner. Το αφιερώνω στη μνήμη του.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο χώρος και ο χρόνος είναι οι βασικές συντεταγμένες της κοινωνικής συγκρότησης. Το κατά πόσο όμως αποτελούν απλά την κοίτη μέσα στην οποία εκτυλίσσεται η κοινωνική ζωή και αναπτύσσεται ο ανθρώπινος πολιτισμός, συνιστούν δηλαδή αντικειμενικά δεδομένα, φυσικές κατηγορίες ή δημιουργούνται από την ίδια τη δραστηριότητα του ανθρώπου, κατά πόσο παράγονται δηλαδή κοινωνικά και άρα ιστορικά, είναι ένα ερώτημα που έχει απασχολήσει και απασχολεί τις κοινωνικές επιστήμες.

Στο παραπάνω ερώτημα, σε αντίθεση με τη θετικιστική αντίληψη, η σύγχρονη κοινωνική θεωρία απαντά ότι τόσο ο χώρος όσο και ο χρόνος παράγονται κοινωνικά, είναι προϊόντα της ιστορίας, γι' αυτό και διαφοροποιούνται ιστορικά οι σχετικές αντιλήψεις και στάσεις. Ο άνθρωπος, καθώς οικειοποιείται το χώρο και το χρόνο, τον μετασχηματίζει· κι αυτό γίνεται με όρους ιστορικούς, δηλαδή με βάση τις συνθήκες παραγωγής και αναπαραγωγής των υλικών και συμβολικών προϋποθέσεων της κοινωνικής ζωής, οι οποίες μεταβάλλονται μέσα στο χρόνο.

Ακόμα κι αν δεχτούμε ότι οι δύο κατηγορίες είναι φυσικές, ότι αποτελούν δηλαδή στοιχεία της φύσης, σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής «κατασκευής» (constructionism) και η ίδια η φύση δεν συνιστά μια αντικειμενική πραγματικότητα, αλλά είναι κοινωνικά κατασκευασμένη, δηλαδή συγκροτείται στο επί-

πεδο του λόγου και της παραγωγής νοήματος, όπως όλες οι όψεις της «πραγματικότητας».¹ Στις κοινωνικές επιστήμες γενικά, τείνει να επικρατήσει η αντίληψη ότι η φύση δεν συνιστά μια αιώνια και αναλλοίωτη ουσία έξω από την ανθρώπινη κοινωνία και τον πολιτισμό αλλά ότι ο τρόπος με τον οποίο οι πολιτισμοί τη νοηματοδοτούν αλλάζει μέσα στην ιστορία.²

Ο πολιτισμός είναι πρώτα από όλα ένας χώρος, έλεγε ο Braudel, κι εμείς μπορούμε να προσθέσουμε άφοβα ότι ο πολιτισμός είναι εξίσου κι ένας χρόνος. Δεν υπάρχει πολιτισμός έξω απ' το χώρο και το χρόνο. Μπορούμε όμως κάλλιστα να αντιστρέψουμε τα πράγματα και να πούμε ότι και ο χώρος και ο χρόνος είναι πάνω από όλα πολιτισμός. Κι αυτό όχι με την έννοια της αντανάκλασης, ότι δηλαδή αποτυπώνονται πάνω τους και μέσα τους τα ίχνη του, αλλά με την έννοια ότι είναι παράγωγά του.

Η σχέση της κοινωνίας με το χωροχρόνο θέτει εξ ορισμού και το ζήτημα της σχέσης της με το φυσικό της περιβάλλον· ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει τις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα την Κοινωνική Ανθρωπολογία από πολύ νωρίς, καθώς όλες οι μελέτες ή οι απλές περιγραφές «πρωτόγονων» κοινωνιών περιελάμβαναν αναφορές στο φυσικό τους περιβάλλον. Μάλιστα, αυτή η σχέση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς οι υπό μελέτη κοινωνίες αντιμετωπίζονται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης θεωρητικής οπτικής ως οργανικά σύνολα με κοινωνική συνοχή, όπου τα μέρη που απαρτίζουν ένα όλο συνδέονται με σχέσεις αλληλεπίδρασης, τέτοιες που διαμορφώνουν μια εσωτερική δυναμική ισορροπία και, ως εκ τούτου, εκ των πραγμάτων συσχετίζονται οι υλικές πλευρές του πολιτισμού με τις πνευματικές, οι παραγωγικές σχέσεις με τις κοινω-

---

¹ Βλ. J. Berger-Th. Luckmann, *The social construction of reality*, Allen Lane, London 1967.

² Βλ. Kl. Eder, *The social construction of nature*, Sage, London 1996.

νικές δομές, η οικειοποίηση των φυσικών πόρων με τις τελετουργίες και τις θρησκευτικές δοξασίες και γενικά αναδεικνύεται η βαθύτερη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του.

Με άλλα λόγια, η προσπάθεια ερμηνείας της λειτουργίας ενός κοινωνικού συστήματος δεν αφήνει απ' έξω το θεμελιώδες ζήτημα της οικειοποίησης της φύσης, το ζήτημα του διαλόγου του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος με το φυσικό του περιβάλλον. Με το χρόνο, στις περισσότερες ανθρωπολογικές μελέτες μπορεί να διακρίνει κανείς μια συστηματική εξέταση των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στις ανθρώπινες κοινότητες και το περιβάλλον τους, της ανθρώπινης οικολογίας.³ Έτσι αναπτύχθηκε ένας διάλογος για το χαρακτήρα αυτής της σχέσης, για το αν καθορίζει το φυσικό περιβάλλον τον πολιτισμό ή αντίστροφα.

Η συζήτηση βεβαίως γίνεται στη βάση του ζητήματος της προσαρμογής των ανθρώπων στο περιβάλλον μιας δεδομένης κοινωνίας, συνήθως μικρής κλίμακας, και σ' αυτό καλείται να βοηθήσει η οικολογική έρευνα. Πρόκειται για τη γνωστή παλιά διαμάχη που ξεκίνησε στις κοινωνικές επιστήμες ήδη από τους Durkheim και Ratzel με τη γνωστή δυαδική αντίθεση «société/milieu». Το ερώτημα ήταν αν το οικολογικό πλαίσιο καθορίζει τον ανθρώπινο πολιτισμό ή αν ο πολιτισμός είναι εκείνος που επιβάλλει τη λογική του στη φύση και προσδίδει νόημα στο περιβάλλον, ερώτημα που μπορούμε να πούμε ότι με τον ένα ή τον άλλον τρόπο απασχολεί ακόμα και σήμερα.⁴ Είναι ενδιαφέρον μάλιστα το γεγονός ότι αυτή η συζήτηση, παρότι κλίνει υπέρ της δεύτερης άποψης και εν πάση περιπτώσει έχει προωθήσει τουλάχιστον μια διαλεκτική αντίληψη για τη σχέση φύ-

---

³ Βλ. Γκ. Λιένχαρντ, *Κοινωνική ανθρωπολογία*, Gutenberg, Αθήνα 1985 (αγγλική έκδοση 1964), σελ. 84.

⁴ Βλ. Ε. Hirsch - Μ. O'Hanlon, *The anthropology of landscape*, Clarendon, Oxford 1995, σελ. 1-30 και Κλ. Eder, *ό.π.*.

σης και πολιτισμού, αναπαράγει συχνά τη διχοτομία ανάμεσα στις δύο αυτές κατηγορίες.

Στην Κοινωνική Ανθρωπολογία τείνει να επικρατήσει τώρα πια η άποψη περί κοινωνικής και πολιτισμικής κατασκευής του φυσικού περιβάλλοντος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έχουν λυθεί όλα τα προβλήματα, θεωρητικά και μεθοδολογικά, που αντιμετωπίζει κανείς, όταν καλείται να εξετάσει σχετικά ζητήματα.

Πρέπει ακόμα να τονίσουμε το γεγονός, ότι οι διάφορες θεωρήσεις και προσεγγίσεις της σχέσης «φύση-πολιτισμός», «περιβάλλον-κοινωνία» και στο χώρο της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας έχουν αφήσει αρκετά ερωτηματικά· αυτά σχετίζονται με την ίδια την άποψη περί πολιτισμού, ο οποίος συνήθως αντιμετωπίζεται σαν κάτι έξω από τη φύση, σαν ένα μέσο προσαρμογής σ' αυτή ή σε κάποιες περιπτώσεις σαν αποτέλεσμα της διαδικασίας οικειοποίησης της φύσης από τον άνθρωπο. Σε κάθε περίπτωση οι δύο πραγματικότητες εμφανίζονται ούτε λίγο ούτε πολύ σαν ξεχωριστά μεταξύ τους πράγματα, που σχετίζονται με τον ένα ή τον άλλον τρόπο, αλληλεπιδρούν, αλληλοκαθορίζονται κ.λπ. Το γεγονός αυτό τροφοδοτεί άλλωστε νέες κριτικές προσεγγίσεις τα τελευταία χρόνια τόσο στο νέο κλάδο της Οικολογικής Ανθρωπολογίας όσο και σ' εκείνους της Ανθρώπινης και Πολιτισμικής Οικολογίας.⁵ Οι κριτικές αυτές εστιάζονται βασικά στην αναπαραγωγή της διχοτομίας και οι πιο ριζοσπαστικές προτείνουν μάλιστα μια πνευματιστική εκδοχή της οικολογίας, ένα είδος παμψυχισμού, όπου συν τοις άλλοις φύση και πολιτισμός παρουσιάζονται ως μια ενότητα.⁶

Φυσικά, για την τεκμηρίωση τέτοιων προσεγγίσεων χρησιμοποιούνται εμπειρικά παραδείγματα από μη δυτικές κοινω-

⁵ Βλ. E. Croll-D. Parkin (eds), *Bush base: Forest farm. Culture, environment and development*, Routledge, London 1992, σελ. 3-36 και T. Ingold, «Culture and the perception of the environment», *ό.π.*, σελ. 39-54.

⁶ Βλ. E. Croll-D. Parkin, *ό.π.*, σελ. 3-9.

νίες, όπου οι άνθρωποι θεωρούν τους εαυτούς τους αναπόσπαστο τμήμα του φυσικού τους περιβάλλοντος και τα στοιχεία του περιβάλλοντος αντιμετωπίζονται ως έμψυχα όντα, ως προέκταση της ανθρώπινης ύπαρξης. Εκεί το φυσικό περιβάλλον δεν είναι κάτι έξω από τον άνθρωπο, κάτι που πρέπει να ερμηνεύσει, να διαπραγματευτεί, να εκμεταλλευτεί κ.ο.κ. Είναι μέρος της κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας, καθαγιασμένο συνήθως, όπως και οι κοινωνικοί θεσμοί, αξεδιάλυτα συνυφασμένο με τους μύθους και τις παραδόσεις που στηρίζουν και αναπαράγουν την κοινωνία, συστατικό στοιχείο των λατρευτικών και θρησκευτικών γενικά πρακτικών και, εν τέλει, κάθε άλλο παρά ένα εξωτερικό αντικείμενο, το οποίο πρέπει να καθυποτάξει και να χρησιμοποιήσει ωφελιμιστικά με στόχο το οικονομικό κέρδος μόνο, κάτι που τείνει να καταστεί κυρίαρχο καθεστώς στη σύγχρονη κοινωνία.

Το παρόν βιβλίο ασχολείται μ' αυτή τη σχέση εστιάζοντας στις κατηγορίες του χώρου και του χρόνου. Το πεδίο της έρευνας δεν είναι παρά η ελληνική κοινωνία και ο «λαϊκός» ή «παραδοσιακός» πολιτισμός, ο οποίος προσεγγίζεται υπό το φως των νεότερων θεωρητικών εξελίξεων στις κοινωνικές επιστήμες, δηλαδή μέσα από ένα ολικό πρίσμα, πέρα από τις παλιές διχοτομίες «φύση-πολιτισμός» και με γνώμονα τις έννοιες της ιστορικότητας και της κοινωνικής «κατασκευής».

Η μετάβαση, το βασικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, υπαγορεύει εξ ορισμού δυναμικές προσεγγίσεις. Τα ίδια τα κοινωνικά φαινόμενα με τις όψεις μετασχηματισμού που παρουσιάζουν επιβάλλουν την εισαγωγή της έννοιας της ιστορικότητας ως μεθοδολογικού εργαλείου. Ο αγροτικός χώρος, που αποτελεί το κατ' εξοχήν πεδίο της επιτόπιας έρευνας, και ο παραδοσιακός πολιτισμός, από τον οποίο αντλείται ένα μεγάλο μέρος του λαογραφικού υλικού αυτής της εργασίας, δεν είναι δυνατό να προσεγγίζονται σήμερα παρά μέσα από την οπτική της κοινωνικής μεταβολής, που είναι προϊόν του

εκσυγχρονισμού. Οι τοπικές κοινωνίες και τα τοπικά πολιτισμικά συστήματα με την προϊούσα ενσωμάτωσή τους στο ευρύτερο εθνικό και παγκόσμιο σύστημα βιώνουν τόσο ριζικές δομικές αλλαγές, ώστε οι παλιές στατικές και α-ιστορικές προσεγγίσεις εκ των πραγμάτων να τίθενται στο περιθώριο.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν ο χώρος και ο χρόνος αντιμετωπίζονται ως αλληλένδετες κατηγορίες, γεγονός που υπαγορεύεται κατ' αρχήν από το ίδιο το ιστορικό πλαίσιο των κοινωνιών και των πολιτισμικών φαινομένων που μελετάμε. Η σχέση αυτή, ωστόσο, δεν είναι στατική. Το αντίθετο, σε κάθε περίπτωση προκύπτει αυτή η θεμελιώδης αλλαγή που περιγράφουν οι θεωρητικοί της νεοτερικότητας ως αποσύνδεση του χρόνου από το χώρο, γεγονός που χαρακτηρίζει τη μετάβαση από τις «παραδοσιακές» ή «προ-μοντέρνες» κοινωνίες στις σύγχρονες.⁷ Θα δούμε, μέσα από τις αναλύσεις, με ποιον τρόπο γίνεται αυτή η αποσύνδεση του χρόνου από το χώρο, όπως θα δούμε και με ποιον τρόπο συμβαίνει κι ένας άλλος διαχωρισμός, αυτός του χώρου από τον τόπο, με ποιον τρόπο πληθαίνουν στο σύγχρονο κόσμο οι «μη τόποι».

Για λόγους μεθοδολογικούς και πρακτικούς, το βιβλίο έχει χωριστεί σε δύο τμήματα, από τα οποία το πρώτο αφορά το χώρο και το δεύτερο το χρόνο. Ο διαχωρισμός είναι συμβατικός. Άλλωστε, η σύνδεση και το αξεδιάλυτο της σχέσης προκύπτει συνεχώς μέσα από την ίδια την ανάλυση, όπως προκύπτει φυσικά και η τάση αποσύνδεσης στο πλαίσιο των σύγχρονων ιστορικών εξελίξεων.

Να δούμε όμως πιο συγκεκριμένα τα περιεχόμενα του βιβλίου. Στο πρώτο μέρος, το αντικείμενο είναι ο χώρος. Στο πρώτο κεφάλαιο, μέσα από μια συγκριτική προσέγγιση δύο εθνογραφικών παραδειγμάτων, αναδεικνύεται η ιστορικότητα του

⁷ Βλ. ενδεικτικά A. Giddens, *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*, Κριτική, Αθήνα 2001.

τοπίου. Με βάση το ιστορικό πλαίσιο, εξετάζονται οι μεταβολές που σημειώθηκαν μέσα σε μια συγκεκριμένη περίοδο σε δύο κοινότητες, οι οποίες είχαν ένα ιστορικό υπόβαθρο με πολλά κοινά χαρακτηριστικά αλλά εντάχθηκαν μετά τους Βαλκανικούς πολέμους σε δυο διαφορετικά εθνικά κράτη, με αποτέλεσμα να δρομολογηθούν εντελώς διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές εξελίξεις, οι οποίες προκάλεσαν ανάλογους μετασχηματισμούς και στο φυσικό περιβάλλον, στο τοπίο των δύο κοινοτήτων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, εξετάζεται η διαχείριση του φυσικού χώρου με βάση τις σχέσεις παραγωγής. Το παράδειγμα που χρησιμοποιείται είναι ο ορεινός χώρος της Ελλάδας. Κι εδώ τονίζεται η σημασία του κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου, σε ό, τι αφορά την κατανόηση της ιστορικής συγκρότησης του χώρου, με βάση τη διαλεκτική σχέση κοινωνίας-φύσης.

Η σχέση φύσης και κοινωνίας στη μικρή κλίμακα, με βάση ένα εθνογραφικό παράδειγμα που αφορά μια από τις δύο κοινότητες του πρώτου κεφαλαίου, είναι το θέμα του τρίτου κεφαλαίου. Εδώ η έμφαση μετατοπίζεται στις χρήσεις και τις αντιλήψεις του φυσικού χώρου, σ' αυτό που θα ονομάζαμε διαπραγμάτευση των χώρων και των τόπων. Μέσα από τη θεωρητική οπτική της κοινωνικής κατασκευής και με αφορμή δύο παραδείγματα κοινωνικών συγκρούσεων γύρω από τη χρήση του φυσικού περιβάλλοντος, αναδεικνύεται μια διαφοροποίηση ως προς τις αντιλήψεις της φύσης ανάμεσα σε δύο κοινωνικές ομάδες, οι οποίες εκφράζουν γενικά μια θεμελιώδη διαφοροποίηση των ηθών ανάλογη της κοινωνικής διαφοροποίησης που γνώρισε μεταπολεμικά η κοινότητα.

Στα δύο επόμενα κεφάλαια, τη θέση του χώρου παίρνει η έννοια του τόπου· ως τόπος νοείται ένας χώρος που φέρει την πολιτισμική σφραγίδα μιας κοινωνικής ομάδας, με την οποία συνδέεται ιστορικά και καθίσταται σύμβολο της συλλογικής της ταυτότητας. Στο τέταρτο κεφάλαιο, ανιχνεύεται η σχέση του

τόπου με την κοινότητα, ενώ στο πέμπτο η σχέση του τόπου με τον πολιτισμό.

Στην πρώτη περίπτωση, εξετάζεται η συμβολική συγκρότηση και ανασυγκρότηση της κοινότητας μέσα από εθιμικές πρακτικές που αφορούν τον τόπο, με βάση πάλι ένα συγκεκριμένο παράδειγμα και μια θεωρητική οπτική που αμφισβητεί την απόλυτη ταύτιση και υποστασιοποίηση της σχέσης τόπου-κοινότητας προωθώντας μια δυναμική αντίληψη, κατά την οποία η σχέση αυτή δεν νοείται ως φυσική αλλά ως ιστορική, με την έννοια ότι δημιουργείται με κοινωνικούς όρους και αλλάζει μέσα στο χρόνο. Οι σχετικές εθιμικές πρακτικές εκφράζουν αυτή τη σχέση όχι με έναν στατικό τρόπο, δηλαδή με τη στατική αναπαραγωγή της, αλλά δυναμικά, με την έννοια ότι στο πλαίσιό τους εκφράζονται και επικυρώνονται μετασχηματισμοί και αλλαγές.

Στη δεύτερη περίπτωση, εξετάζεται το ζήτημα της σχέσης του τόπου με τον πολιτισμό, το οποίο τελευταία αποκτά καινούργιο ενδιαφέρον με τις διάφορες θεωρίες περί «απεδαφοποίησης» του πολιτισμού. Με βάση δύο εικόνες, που παραπέμπουν στους δύο γνωστούς ιδεότυπους, της «παραδοσιακής» και της «σύγχρονης» ή «υπέρ-σύγχρονης» κοινωνίας, αναπτύσσεται ένας προβληματισμός γύρω από την ταύτιση τόπων και πολιτισμών με έμφαση στη μετάβαση από τους τόπους στους «μη τόπους».

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου είναι αφιερωμένο στο χρόνο. Στο πρώτο κεφάλαιο, γίνεται μια σύντομη επισκόπηση των θεωριών στο πεδίο της ανθρωπολογίας του χρόνου, με αφετηρία τη συζήτηση για την κοινωνική διάσταση του χρόνου και συγκεκριμένα την αντίληψη ότι οι αναπαραστάσεις του χρόνου πηγάζουν από την κοινωνία αλλά και υπαγορεύουν σ' αυτή στάσεις και συμπεριφορές, ότι αποτυπώνουν αλλά και δημιουργούν το χρόνο, συζήτηση που ανάγεται στο κλασικό έργο του Durkheim *The elementary forms of religious life*. Η θεωρητική οπτική που υιοθετείται είναι ότι ο χρόνος, όπως και ο χώρος,

δεν είναι απλά μια κοίτη μέσα στην οποία λαμβάνουν χώρα τα γεγονότα και εκτυλίσσεται ο βίος μιας κοινωνικής ομάδας· ο χρόνος δεν είναι ένα αντικειμενικό δεδομένο, μια φυσική κατηγορία, με την οποία ο άνθρωπος καλείται να συνδιαλεχτεί, αλλά ένα φαινόμενο που δημιουργείται και αναδημιουργείται με όρους κοινωνικούς, δηλαδή ιστορικούς.

Το δεύτερο κεφάλαιο ασχολείται με το δίπολο «κυκλικός / γραμμικός» χρόνος, το οποίο, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, φαίνεται να αποτελεί ακόμα έγκυρο αναλυτικό εργαλείο σε ό, τι αφορά τις κοινωνικές αναπαραστάσεις του χρόνου. Ο κυκλικός χρόνος χαρακτηρίζει τις κοινωνίες και τους πολιτισμούς που παρουσιάζουν μεγάλο βαθμό εξάρτησης από τα φυσικά φαινόμενα, καθώς στηρίζουν την επιβίωση και αναπαραγωγή τους κατά βάση στην πρωτογενή παραγωγή, που εξαρτάται από τον κύκλο των εποχών και προσδιορίζεται από τη λογική της αυτάρκειας. Αντίθετα, ο γραμμικός χρόνος χαρακτηρίζει τις κοινωνίες όπου η ανάπτυξη των μέσων παραγωγής και της τεχνολογίας έχει οδηγήσει σε μια άλλη σχέση με τα φυσικά φαινόμενα και σε παραγωγικές σχέσεις που χαρακτηρίζονται από τη λογική της συσσώρευσης και του κέρδους, φαινόμενα που συμβάλλουν στη διαμόρφωση άλλων μορφών χρήσης, διαχείρισης και αντίληψης του χρόνου. Συγκεκριμένα, σηματοδοτούν την παρουσία ενός αφηρημένου χρόνου από τη μια (του χρόνου των ρολογιών) αλλά και μιας αίσθησης προόδου, που παράγει και τη γραμμική αντίληψη για την ιστορική εξέλιξη, γενικά για τον τρόπο με τον οποίο κινούνται οι κοινωνίες μέσα στο χρόνο.

Η έννοια της χρονικής διάρκειας, της αρχής και του τέλους, απασχολούν το τρίτο κεφάλαιο, ως σημαντικοί παράγοντες για τη διαμόρφωση της αντίληψης του χρόνου. Με αφετηρία τη σχέση ανάμεσα στο χρόνο της φύσης και σ' εκείνον της παραγωγής, γίνεται αναφορά στους τρόπους με τους οποίους οι παραδοσιακές κοινωνίες ρυθμίζουν τις παραγωγικές διαδικασίες σε

συνάρτηση με τον κύκλο των εποχών και αντιλαμβάνονται το χρόνο ως μια διαδοχική ακολουθία εποχών με μια αρχή και ένα τέλος. Επίσης, προσεγγίζεται και το θέμα της εμπειρίας του χρόνου σε σχέση με τη θρησκεία, όπως και η δραματοποίηση του χρόνου στις σχετικές τελετουργίες, με άξονα πάντοτε την εμπειρία του τέλους και της αρχής και της μεταξύ τους διαλεκτικής σχέσης, μια εμπειρία που συνδέεται και με το ίδιο το φαινόμενο της ανθρώπινης ζωής (γέννηση-θάνατος) και γι' αυτό το λόγο κατά την ανθρωπολογική θεωρία βρίσκεται στη ρίζα της θρησκείας.

Στο ίδιο θέμα, με προέκταση στο μύθο της «αιώνιας επιστροφής», του «θνήσκοντος θεού» ή «ενιαυτού δαίμονος», αναφέρεται το τέταρτο κεφάλαιο μέσα από μια ανθρωπολογική οπτική, που ανάγεται στον Frazer και το κλασικό του έργο *The golden bough*, και με παραδείγματα από το πεδίο της ελληνικής λαογραφίας.

Το μέρος αυτό κλείνει με ένα κεφάλαιο σχετικό με το χρόνο και την κοινότητα. Μέσα από μια προσέγγιση του «φυσικού» και του «ιερού» χρόνου της κοινότητας, γίνεται αναφορά στις γιορτές της άνοιξης και τα θρησκευτικά πανηγύρια, με έμφαση στους τελετουργικούς τρόπους συμβολικής συγκρότησης και ανασυγκρότησής της, όπου δραματοποιείται ο καταγωγικός της μύθος, ενεργοποιείται η συλλογική μνήμη, επιβεβαιώνεται η κοινωνική συνοχή και αναπαράγεται η συλλογική ταυτότητα. Η ανάλυση ολοκληρώνεται με μια αναφορά στο «παρόν του παρελθόντος», όπου προσεγγίζεται το ζήτημα του κοινωνικού μετασχηματισμού και του εκσυγχρονισμού που δημιουργούν ένα νέο πλαίσιο χρήσης του παρελθόντος στο παρόν.

Ως προς τη μεθοδολογία, είναι εμφανής μια διαφοροποίηση ανάμεσα στα δύο μέρη του βιβλίου. Στο πρώτο οι προσεγγίσεις βασίζονται περισσότερο σε μικρές εθνογραφικές μονογραφίες, ενώ στο δεύτερο σε στοιχεία λαογραφικών συλλογών, εμπλουτισμένα βεβαίως με εμπειρικά δεδομένα από δικές μας

προσωπικές επιτόπιες έρευνες. Σε ζητήματα όμως θεωρίας και μεθόδου θα επανέλθουμε στα επιμέρους κεφάλαια, αφού παρουσιάζουν μια σχετική αυτονομία στο πλαίσιο πάντοτε της συνολικής συνοχής και συνέχειας του βιβλίου.